

Pálfi Zoltán

TERÜLETI EGYÜTTMŰKÖDÉS AZ ÓASSZÍR KERESKEDELEMBEN
(Négy térség vizsgálata)

Doktori értekezés tézisei

Történelemtudományi Doktori Iskola

Iskolavezető: Dr. Gergely Jenő DSc., egyetemi tanár

Assziriológia Doktori Program

Programvezető: Dr. Dezső Tamás PhD., habilitált egyetemi docens

Témavezető: Dr. Dezső Tamás PhD., habilitált egyetemi docens

Budapest, 2008

A disszertáció az óasszír kereskedelem eddig kevésbé kutatott kérdésével, a területi együttműködés különböző formáival foglalkozik. A munka a korábbi szakdolgozat folytatása, részben eltérő módszerekkel: amíg ott elszigetelt, egyes telepeket vizsgáltam, addig itt az egyes útszakaszok kutatása vált elsősorúvá.

Célkitűzés: A kereskedők és családi cégek közötti területi együttműködés vizsgálata, az alkalmazott stratégiák meghatározása. A vizsgálatot az alábbi problémák nehezítik: a táblák túlnyomó többsége kiadatlan, a publikáltak jórészt rablóátasításból származnak, a táblák elsőprő többsége egy lelőhelyről, Kanišból került elő, továbbá nagyon sok az azonos név, s az óasszír írásmód ezt tovább nehezíti. Ebből következik, hogy minden eredményt ideiglenesnek kell tekinteni.

Alkalmazott módszerek: A területi együttműködés kutatása két irányból lehetséges. Az egyik az egyes családi cégek hatósugarának meghatározása és más cégekkel való összevetése, a másik az egyes *kārumok* tevékenységének s az ott élő vagy azon a vidéken dolgozó kereskedőknek feltérképezése. Mindezt kiegészítik az óasszír topográfiai kutatások: a városok lokalizálása, a kereskedelmi utak megrajzolása. Az előbbi téren több monográfia és tanulmány is született, és egy-két településről is készültek többé vagy kevésbé részletes tanulmányok. Szisztematikus vizsgálat azonban eddig nem született. A disszertáció így a második módszert választotta, és a települések felől közelíti meg a kérdést. A teljesebb áttekintés érdekében a munka során nagymértékben támaszkodtam a korábbi családfeldolgozásokra, valamint a topográfiai munkákra is.

A dolgozat felépítése: A disszertáció nyolc részből áll. Az első fejezetben röviden összefoglalom azon történelmi kereteket, amelyben az óasszír kereskedelem működött, áttekintem magát a kereskedelmet, különös tekintettel annak családi vonatkozásaira, valamint kitérek a tranzakciók során használt fizetőeszközökre. A második részben egyfelől röviden összefoglalom a kutatástörténetet (ásatások, szövegkiadások és feldolgozások, érintőlegesen a glyptika), illetve részletesen ismertetem a kiemelt fontosságú időrendi problémákat, s külön alfejezetet szánok – részben magyar vonatkozása miatt – a gazdaságtörténeti kérdéseknek. A harmadik rész módszertani kérdésekkel foglalkozik. Sorra veszem, milyen vizsgálatok segíthetnek a területi együttműködés megismerésében: mivel alig néhány települést tudunk pontosan vagy többé-kevésbé azonosítani, fontos a helységek legalább körülbelüli lokalizációja; az egyes családrekonstrukciók a cégeken belüli kooperációt deríthetik fel, míg az egyes városokat említő szövegek az adott helyen érdekelt kereskedőket mutatja ki. A disszertáció az első két kérdésben a korábbi eredményekre támaszkodik, a harmadik tartalmazza a saját kutatási eredményeket – annál is inkább, mert korábban összesen három telep szöveganyagát dolgozták fel. A negyedik fejezetben sorra veszem a kereskedelem résztvevőit. Előbb az ismert, tehát részben vagy teljesen feldolgozott kereskedőcsaládokat ismertetem, ezt követően az asszír uralkodók és rokonaik ilyen irányú tevékenységét tárgyalom, majd a karavánvezetők, szállítók, kísérők következnek, végül a helyi hatóságok kerülnek sorra. Az ötödik fejezet tartalmazza a saját kutatási eredményeket: e részben négy különböző régióból összesen 19 települést vizsgálom meg, valamint kiegészítésként – érzékeltetve, hogy az óasszír kereskedelmi hálózatnak nemcsak Észak-Szíria és Anatólia, hanem a keleti és déli területek is részét képezték – két másik várost is idevettem. (Eredetileg úgy terveztem, hogy valamennyi helységet feldolgozom, az anyag mennyisége azonban ezt nem tette lehetővé, s a munka terjedelme is többszöröse lett volna a megengedettnek.) A négy régióból hármat egy-egy útszámlás, egyet pedig egy levél alapján tárgyalok. A dolgozat első felét az új eredményeket

összegző Összefoglalás zárja. Ezt követi a három részből álló Függelék. Az első részben a településcsoportok tárgyalásának alapjaiul szolgáló, valamint a területi együttműködést illusztráló további két szöveg fordítása olvasható. A második részben útszakaszok szerinti bontásban foglalom táblázatba a tárgyalt településeken előforduló személyeket. A harmadik rész két korábbi feldolgozásból származó térkép beillesztése. A dolgozatot irodalomjegyzék zárja.

Az alábbiakban a részletes összefoglaló olvasható.

1. Az óasszír kereskedelem és háttere: Aššur kedvező fekvése és a 3-2. évezred fordulóján kialakult hatalmi vákuum lehetőséget biztosított a távolsági kereskedelemre. Az asszír karavánok ónt és szövetet szállítottak Anatóliába, cserébe onnan nagy mennyiségű ezüstöt és kisebb tételben aranyat hoztak. Ezen felül gyapjúval is kereskedtek, Anatólián belül pedig a rézkereskedelmet is ők bonyolították le. A Kis-Ázsiába települő kereskedők hamar kolóniák egész sorát hozták létre. Az önálló önkormányzattal rendelkező telepek voltak a *kārumok*, az egy-egy közeli *kārum* fennhatósága alá tartozó kisebb kereskedelmi lerakatok a *wabartumok*. A legfontosabb *kārumok* Kaniš mellett Purušhattum, Wahšušana, Hahhum, Zalpa, Turhumit és Hattuš (a későbbi hettita főváros) voltak, valamennyiük egy-egy helyi fejedelemség székvárosában alakult. Több mint 30 helyi fejedelmet ismerünk, s a szövegek alapján kiépült udvartartással és széles hivatalnokréteggel rendelkeztek. A kereskedelem első, legintenzívebb szakasza mintegy 80 évig tartott, s valamikor a XIX. sz. második felében fejeződött be Kaniš pusztulásával. A kapcsolatok hosszabb szünet után, a XVIII. sz. elején, I. Šamši-Adad idején éledtek fel, és mintegy 70 évig tartottak.

Az kereskedelmi rendszer a patriarchális családi cégekre épült, de kivették belőle részüket az uralkodóház tagjai, valamint a templomok is. A családfő székelte Aššurban, a legidősebb fiú Kanišban, míg a többi családtag (ifjabb testvérek, oldalági rokonok) és az alkalmazottak Anatólia-szerte tevékenykedtek, részint más településeken az ottani üzletmenetet ellenőrizve, részint az egyes helységek között utazgatva. A kereskedelem zavartalanságát összetett szerződésrendszerek biztosították: ezekben szerepet kapott a befektető, a kölcsönző, a kereskedő, az utazóügynök, az egyes szállítmányok vezetője és az adott cég helyi képviselője is. Léteztek rövidtávú szerződések (*ellūtum*), de 10-12 évre szóló megállapodások is, ahol a befektetők nagyobb összeget bízta a kereskedőre, hogy forgassa azt, s a hasznon megosztottak (*naruqqum*). (Mivel a 3. évezred végétől zajlott a Mezopotámiába való amurrú beáramlás, és a térség, ahol az Anatóliába vonuló karavánok áthaladtak, az amurrú törzsek legelőterületeinek határán feküdt, elképzelhető, hogy a kereskedelemnek sem a család, hanem esetleg a törzs volt az alapja; így sokkal könnyebben meg lehetne magyarázni a különböző családok közti összetett szövetségi rendszert.)

Az óasszír kereskedelemben megjelenő fémek közül leggyakrabban az ezüst szerepelt fizetőeszközként, de az ón és a réz is gyakran viseli e funkciót. Az arany magas értéke miatt ritkán jelenik meg ilyen szerepkörben. A fémek különböző árfolyamon mozogtak, melyet több tényező is befolyásolt: a rendelkezésre álló mennyiség, a réz minősége, a rézbányák közelsége. Előfordult, hogy egy út első szakaszán ezüstben, a következőn ónban, az utolsón rézben fizették a kiadásokat. Az ideális réz-ón-ezüst átváltási arány 60:10:1 volt.

2. Az óasszír kereskedelem felfedezése és megítélései: Az óasszír táblák feketepiaci felbukkanása után – több sikertelen próbálkozást követően – 1925-ben B. Hrozný kültepei feltárásán kerültek elő először agyagtáblák. Ezt követően 1948-ban kezdődtek meg a rendszeres ásatások, előbb Tahsin Özgüç, majd 2005-től Fikri Kulakoğlu

vezetésével. A kaniši *kārum* négy rétegéből a II. és az Ib tartalmazott agyagtáblákat. A kereskedőtelepen öt lakónegyedet lehetett elkülöníteni, voltak tisztán asszír lakta, tisztán helyi és kevert negyedek. Az anyagi kultúra egyértelműen anatóliai volt, a táblák nélkül az asszír jelenlétet sem lehetne kimutatni. A II. szint *kāruma* volt a legkiterjedtebb, innen került elő a legtöbb agyagtábla is. A fallal körülvett településen a zsúfolt negyedeket szabálytalan utcahálózat választotta el, a kövezett, vízvezető csatornával ellátott főúton viszont szekerek is elfértek. Kaniš mellett kis mennyiségben más településekről is előkerültek írásos emlékek, többek között ilyen városok a dolgozatban is tárgyalt Purušhattum, Hattuš, Gasur/Nuzi és Sippar (utóbbi két helységben nem egykorú táblákat találtak).

A múlt század első évtizedeiben sor került a kereskedelemről a nagy múzeumokba és magángyűjteményekbe jutott táblák autográfias kiadására, ami lehetővé tette az első feldolgozásokat is. A 60-as évektől jelentek meg összefoglaló áttekintések és részmonográfiák (a legfontosabbak megtalálhatók a tézisek végén). A Hrozný feltárásaiból származó, Prágába került anyagot mára teljes egészében kiadták, a török ásatásokon előkerült tábláknak eddig csak töredéke jelent meg. 1999-ben indult az Old Assyrian Text Project, melynek célja az európai és Egyesült Államok-beli szövegek korszerű kiadása.

Az óasszír kereskedelem relatív kronológiáját eddig a levelezésekben és egyéb szövegekben felbukkanó uralkodónevek, és a térség másutt talált szövegeiben megtalálható *limmu*-nevek alapján próbálták felrajzolni. Nagy változást hoztak a legutóbb előkerült, a *limmuk* listáját tartalmazó táblák, mely lista a teljes II. szintet lefedi (Kültepei Eponümosz Lista, KEL). Emellett Kültepe és Acemhöyük is szolgáltatott famaradványokat: ezek a 3. évezred legvégéről, illetve a XIX-XVIII. sz.-ból valók. A dendrokronológiai eredményeket azonban még nem lehet összekapcsolni a táblák adataival. A disszertáció zömmel a KEL 80-110 közötti időszakot vizsgálja.

E fejezet végén önálló rész foglalkozik gazdaságtörténeti kérdésekkel, elsősorban Polányi Károllyal. Erre főleg nem magyar vonatkozása miatt volt szükség, hanem azért, mert nézetei illusztrálására többek között az óasszír kereskedelmet választotta. Úgy vélte, az ókori/archaikus világban a kereslet–kínálat–ár hármasa által vezérelt piaci kereskedelem nem létezett, csak a kölcsönösségi elven alapuló ajándék-, és a stabil politikai vagy félpolitikai testületek által irányított, redistributív rendszerként működő adminisztratív kereskedelem. E rendszer kereskedői állami alkalmazottak, megélhetésüket nem a haszon, hanem a státuszukkal járó vagyon és jövedelem biztosítja. Ebből következően Polányi elutasítja az ókori piac létezését, amit magának a piactérnek az ókori keleti hiányával is igazolni vél. Az óasszír kereskedőket olyan állami alkalmazottaknak tartja, akik meghatározott árakkal dolgoztak, jövedelmüket pedig úgy szerezték, hogy a rájuk bízott javakból levonták a maguk jutalékát. Mivel maga a piac kifejezés létezik az akkádiban (*mahīrum*), az óasszír szövegekből egyértelműen kiténik, hogy az árak a kereslet–kínálat szerint alakultak, sőt különböző időszakokból sikerült kimutatni a pénz használatát, nézeteit könnyen cáfolták. Amin a mai napig vitáznak, e piaci kereskedelem mértéke, az állami szerepvállalás nagysága; Polányi követői között akad, aki többek között az óasszír kereskedelmet kivételes jelenségnek tekinti (J. Renger).

3. A területi együttműködés kutatásának módszerei: Az alkalmazott módszerek felsorolásakor már említettem a két lehetséges megközelítési módot (családi cégek feldolgozása, ill. egyes *kārum*ok vizsgálata), valamint az ezeket kiegészítő topográfiai kutatásokat. A fejezet e három kérdéssel és az ezzel kapcsolatos problémákkal foglalkozik. Kaništ és Hattušt leszámítva az anatóliai települések pontos elhelyezkedése nem

ismert, így több, egymásnak részben ellentmondó rekonstrukció született. A szabályos ásatásokon előkerült táblák közül nagyon keveset publikáltak, az eddigi családrekonstrukciók a feketepiacon beszerzett szövegekből rajzolódnak ki. Ehhez járul a nagyszámú névazonosság, és az óasszír írásmód sajátossága, ahol különböző neveket hasonlóképpen írnak le (pl. *i-di* mögött állhat *idī* és *iddin* alak is). Az egyes városok közül Kanišon kívül eddig Hahhum, Turhumit és Purušhattum életét dolgozták fel. A jelen munka ez utóbbi módszert helyezi előtérbe, figyelembe véve az eddigi lokalizációs kísérleteket, útrekonstrukciókat és családfeldolgozásokat.

4. A kereskedelemben résztvevők: E fejezetben a szereplőket tárgyaltam: előbb az egyes kereskedőcsaládokat, majd az asszír uralkodó és családja került sorra, ezt követték a karavánvezetők, kísérők, végül az anatóliai hatóságok és tisztviselők.

A családoknál azokról is szó esett, akik nem jelentek meg az egyes települések tárgyalásakor. Az alábbi családi cégekre tértem ki hosszabb-rövidebb terjedelemben: Imdilum, Šū-Lāban fia; Innāja, Elālī fia; Pūšu-kēn, Suejja fia; Enlil-bāni, Aššur-malik fia; Aššur-nādā, Aššur-idī fia; Innāja, Amurāja fia; Šalim-ahum és fiai; Adad-šulūlī, Kuskusum/Šū-Anum fia; Alāhum, Sukuhum fia; Puzur-Aššur, Išar-kitt-Aššur fia; Ušur-ša-Ištar, Aššur-imittī fia; Šumī-abīja, Puzur-Ištar fia; Aššur-muttabbil, Iddin-Abum fia; az eddig nem publikált archívumok tulajdonosai közül szerepelt Peruwa és Aššur-taklāku, Alāhum fia is.

5.1 A telepek: A települések vizsgálatakor úgy válogattam össze a helységeket, hogy az óasszír kereskedelem által lefedett térségek mind képviselve legyenek. Így először az Aššur–Kaniš út első szakaszát vizsgálom meg, ezt követik az észak-szíriai városok, ezután következik Purušhattum és vidéke, majd az északabbra fekvő terület néhány *kāruma* és *wabartuma*. Dacára az egykorú táblák hiányának, fontosnak tartottam, hogy Babilóniából Sippar, az Aššurtól keletre fekvő térségből pedig Gasur/Nuzi is bekerüljön az áttekintésbe. E két telepről több óasszír szöveg is előkerült, mutatva, hogy ezen térségek is a kereskedői hálózat részét képezték. Mivel az Aššur–Kaniš útszakasz elejéről több település részévé vált az Ib-időszak délebbre és nyugatabbra nyúló kereskedelmi hálózatának, amennyiben az adott helységben találtak e korú óasszír táblákat, röviden ismertetem ezeket is. Az egyes helységek vizsgálata állandó sorrendet követ: először az esetleges feldolgozást adom meg, majd a település fekvésével, azonosításával kapcsolatos eredményeket sorolom fel, ezt követi a biztosan vagy majdnem biztosan azonosított városoknál az ásatások és az ott talált táblák említése. A szövegek feldolgozása mindig az azokban előforduló helyi hatóságokkal kezdődik, ezt követi a telep típusa (*kārum*, *wabartum*) és működése (levelezés, ítélkezés). Ha fontosabb városról volt szó, kitérek jelentőségére és árucikkeire is. A következő szakaszban tekintem át az adott helység kapcsán említett személyeket. Előbb az ismert családokat veszem sorra: mely családtagok és partnerek, szállítók neve szerepel itt, milyen szerepben és milyen gyakran. A családi cégeket követi a többi kereskedő tárgyalása, majd kitérek a helyiekre és a háztulajdonosokra. Nagyobb települések esetében nem törekedhettem teljességre, csak a fontosabb személyeket említem. Amennyiben a településen találtak táblákat, azok rövid összefoglalásával zárul az áttekintés.

Az alábbiakban csak a területi együttműködéssel kapcsolatos következtetéseket ismertetem.

5.1. Az Aššurhoz közeli helységek: Az itteni településeket egy összesen egy személynevet tartalmazó útszámlolás sorrendjében tárgyalom (TC3 163), mely a Sadduatum–Razamā ša Buramata–Abidiban–Qaṭṭarā–Razamā ša Uhakim–Taraqum–Apum útvonalat adja meg.

5.1.1-3. *Sadduatum, Razamā ša Buramata, Abidiban*: Az első két helységgel kapcsolatban nem fordul elő személynév, a harmadik telepet két levél is megemlíti. Az ott előforduló nevek közül az útszakasz kapcsán két szállító, Puzur-Anna, Elālī fia és Iddin-Abum, Iddin-Ištar fia érdekes.

5.1.4. *Qaṭṭarā*: Kifejezetten Qaṭṭarāhoz köthető személyek ugyan nem különíthetők el, de több olyan név is megjelenik, aki megfordult e városban. Ezek között az ismert családok tagjai nincsenek jelen, ám a szállítók közül több emberre is érdemes figyelni, ilyenek Elālī és Iddin-Abum. Az, hogy a város egy útszakasz-határ volt, ahonnan más szállítók vették át a szállítmányt, több szövegből is kiderül. A több, máshonnan ismeretlen helység, a különböző irányba futó utak és a szomszédos településekhez képest jóval gyakoribb előfordulás mutatja a telep jelentőségét.

5.1.5-6. *Razamā ša Uhakim, Taraqum*: Ezen állomásokkal kapcsolatban is túl kevés a szöveg.

5.1.7. *Apum*: Az ismert cégek tagjai közül Aššur-nādā egy időben itt tartózkodott, de a cég tevékenységében a városnak nem volt különösebb jelentősége.

5.1.8. *Útvonal-összegzés*: A nevek alapján esetleg egy, főleg errefelé szállító kis cég felismerhető: a szereplők Elālī, a fia, Puzur-Anna, és Iddin-Abum, Iddin-Ištar fia. Az ismert családok közül többen is megjelennek, de mindegyik csak szórványosan.

5.2. Észak-Szíria *kārumai*: az észak-szír térség városait szintén egy útleírás alapján tárgyalom (LB 1283), amelyből a Hahhum–Timilkia–Šalahšuwa–Hurama útvonal rekonstruálható.

5.2.1. *Hahhum*: 1. több jelentős család megfordul itt, köztük a legismertebbek, s általában egy családtag képviseli a céget; 2. e képviselők nemcsak Hahhumban ügködtek, hanem az egész észak-szír régióra kiterjesztették tevékenységüket; 3. Lālum egy jelentős cég vezetője volt, Kanišban is voltak képviselői. E mozzanat azért is fontos, mert mutatja, hogy nem feltétlenül Kaniš volt az óasszír kereskedelem központja; 4. A családok saját tagjaik mellett helyi háztulajdonosokkal is együttműködtek: Imdīlum Puzur-Aššur sógorával (bár ez inkább a családi kötelekekkel magyarázható), Pūšu-kēn Ahu-waqarral, Innāja, Elālī fia Aššur-ṭābbal.

5.2.2. *Timilkia*: 1. a Hahhumban megjelenő családok itt is jelen vannak; 2. a családok ott említett képviselői itt is megjelennek; 3. Ennam-Aššur, Šalim-ahum fia háztulajdonos volt e városban; 4. a cégek itt is igyekeztek helyiekre támaszkodni, ilyenek Itūr-ilī, illetve Aššur-nādā timilkiai szállítója.

5.2.3. *Šalahšuwa*: Számos név megőrződött a levelekben, de mindegyiket csak egyszer említik, érdemi megállapítás tehát nem tehető.

5.2.4. *Hurama*: 1. az Innāja-család tevékenységi köre Aššur-rēšī megjelenésével ugrásszerűen kibővül: az eddig nem szereplő meteorvas révén új telepek és új személyek bukkantak fel a Huramát említő szövegekben. Ez

esetben a területi együttműködést egyértelműen a tiltott, de kívánatos árucikk motiválta. E családnál emellett az is feltűnő, hogy Huramát már inkább tranzitállomásnak tekintették; 2. A többi család az itt megszokott és a korábban említett politikát folytatta; a szövegek számának csökkenése esetleg magyarázható Kaniš közelségével; 3. Kūbī-nādā és Eradī nagy valószínűséggel itt laktak, de nem derül ki, játszottak-e komolyabb szerepet a kereskedelemben.

5.2.5. *Útvonal-összegzés:* Az e térségből fennmaradt szövegek alapján látható, hogy az egyes családok által kihelyezett képviselők nemcsak az adott település környékét, hanem az egész útszakaszt felügyelték; a nevek előfordulása alapján e régiót egészben is lehetett volna tárgyalni. A családok közt e térségben ritka az érintkezés. Megfigyelhető, amit a további két régióban is látni fogunk: a cégek igyekeztek helyiekkel együttműködni. Hahhumban egy tekintélyes helyi kereskedőt, talán cégvezetőt sikerült kimutatni Lālum személyében.

5.3. A Kaniš–Purušhattum útvonal: az óasszír szövegekben ezen régió települései szerepelnek a leggyakrabban; Purušhattum neve fordul elő a legtöbbször (de Wahšušana neve is majdnem olyan sűrűn olvasható). A térség áttekintésekor a Kaniš–Wašhania–Ninašša–Ulama–Purušhattum útvonalat vettem alapul (TC3 165).

5.3.1. *Wašhania:* 1. Az eddig ismert, jelentős kereskedők kevés szövegben fordulnak elő; 2. A település kereskedelmében fontos szerepet töltött be Puzur-Aššur, Išar-kitt-Aššur fia: nemcsak több levélben jelenik meg, hanem egy helyi ügyben kezesként is fellép; egyik állandó partnere Buzāzu, Pūšu-kēn fia, így feltehető, hogy e nagy cég a térségben az ő segítségével képviselte magát; 3. Ah-šalim, Šū-Anum fia jó viszonyban volt a *wabartummal*, elképzelhető, hogy valamilyen tisztséget is betöltött; helyi ügyletei is ismertek, és Innāja, Elālī fia is kapcsolatban állt vele, tehát e céget ő képvisel(het)te; a másik fontos szereplővel, Puzur-Aššurral való levelezése nem meglepő; 4. A Šill-Adad – Inbi-Ištar páros több levélben is előfordul; 5. A tanúlisták személyei közül egyedül Ah-šalim ismert jobban; 6. Egyetlen helyi lakos, Hanu neve ismert, egyetlen levél alapján nem kapcsolható senkihez.

5.3.2. *Ninašša:* 1. a „nagy” családok – egy fiút leszámítva – egyáltalán nem fordulnak elő; 2. az e telepet említő szövegek több mint fele Puzur-Aššur, Išar-kitt-Aššur fiához és Adad-šulūlī, Kuskusum/Šū-Anum fiához kapcsolódik, mindkettejük partnere Buzāzu, Pūšu-kēn fia, a nagy családok egyetlen itt felbukkanó tagja; 3. Šill-Adad és Inbi-Ištar e településen is megjelenik, ám a későbbi útszakaszon már nem szerepelnek; 4. Ikuppī-Aššur e városban és Ulamában tevékeny, közeli kapcsolatban van az itteni fejedelemmel; hogy partnere, Puzur-Aššur azonos-e Išar-kitt-Aššur fiával, a név gyakorisága miatt nem tudható.

5.3.3. *Ulama:* 1. a nagy családok közül egyedül Pūšu-kēn fordul elő többször (fiai is megjelennek), még ha tudjuk is, hogy Imdīlum is járt itt; 2. több család jelenik meg egy-egy alkalommal; ez Ulama átmenő volta mellett főleg Purušhattum közelségével magyarázható; 3. Puzur-Aššur, Išar-kitt-Aššur fia e telepen is tevékeny; 4. itt lakott vagy házat birtokolt Kurara, aki szoros kapcsolatban volt Pūšu-kēn cégével, valamint valószínűleg Ikūnum és fia, Hubītum.

5.3.4. *Purušhattum*: 1. a település kiemelt jelentősége miatt valamennyi ismertebb család megfordult itt, bár nem egyforma súllyal jelennek meg. Ez megnehezíti a területi együttműködés vizsgálatát, hiszen minden család megtalálható; 2. Imdīlum családja intenzív tevékenységet folytat, több testvére és fia rendszeresen megjelenik a városban, alkalmanként ő maga és más családtagok is. Szállítóik és megbízottaik ismételtel felkeresik a települést és térségét. Szórványosan más cégekkel is közös vállalkozásba fognak, és igénybe veszik a *Purušhattum*ban lakók nyújtotta lehetőségeket. Unokatestvére, Ušur-ša-Ištar két testvérével és néhány partnerrel jelenik meg, a partnerek között az Imdīlum-család egy tagja és ott alkalmazott szállítók is feltűnnek. Kettejük cégei együtt hasonló megoldást valósítanak meg, mint Pūšu-kēn és fiai; 3. Innāja, Elālī fia a másik két „nagy” céghez képest szerényebb mértékben van jelen; 4. Pūšu-kēn cége hasonló intenzitással, de más üzleti stratégiával működik. Maga az anatóliai családfő szerepel a leggyakrabban, és ő több személlyel üzletel, a városhoz köthető tartós kapcsolatai nincsenek; az állandó partnerei hosszú távú, nem egy-egy térségben kimutatható üzleti kapcsolatok. Vele szemben egyik fia, Buzāzu itt is szorosan együttműködik egy kereskedővel, Puzur-Aššur, Išar-kitt-Aššur fiával, s feltehetőleg Suejjának is megvan a maga állandó partnere Ennam-Aššur, Anninum fia személyében. Fontos, hogy a két fiú olyan üzletfeleket is partnernek mondhat, akik saját házzal rendelkeznek *Purušhattum*ban: ilyen személy Ennam-Aššur, illetve Buzāzu egyik kapcsolata, Adad-šulūlī is, továbbá valószínűleg Suejjának is volt háza; 5. Puzur-Aššur, Išar-kitt-Aššur fia továbbra is jelentős kereskedő, működése az Imdīlum-céghez hasonlítható: párhuzamos szálak nincsenek, viszont az itteniekkel együttműködik. Továbbra is szoros a kapcsolata Buzāzuval, s rajta keresztül a Pūšu-kēn-családdal; 6. Aššur-nādā családjából többen is megfordulnak erre, e cég is az aktívabbak közé tartozik, s látható, hogy együttműködnek más családokkal (Imdīlum, Šalim-ahum); 7. Šalim-ahum és családja szintén aktív, akár a hagyományos partnereivel (Pūšu-kēn, Innāja, Amurāja fia), akár a helyben lakókkal; 8. Három olyan háztulajdonos azonosítható, akiknél más családok is elhelyezték értékeiket, illetve hosszabb távon is partnerekké váltak: Adad-šulūlī, Kuskusum/Šū-Anum fia, aki mind itt, mind Kanišban komoly házat tartott fenn, Ennam-Aššur, Anninum fia, és Ušur-ša-Aššur.

5.3.5. *Útvonal-összegzés*: az útszakaszon egyedül Puzur-Aššur, Išar-kitt-Aššur fiának vállalkozása játszik minden állomáson komoly szerepet; az egyik fiún keresztül feltehetően a Pūšu-kēn-család érdekeit is képviselte. Wašhaniában komoly szerepet játszott Ah-šalim, Šū-Anum fia, aki kapcsolatban állt Innāja, Elālī fiával, s nem meglepő módon Puzur-Aššurral is. Itt és Ninaššában megjelenik a Šill-Adad–Inbi-Ištar páros, ám innentől fogva nem szerepelnek (viszont majd megjelennek az északi térségben). Ulamában már minden jelentős család neve szerepel, de egyedül Pūšu-kēnnek fordulnak elő többször. Az itt lakó Kurara is e céggel áll kapcsolatban. *Purušhattum* jelentős piaca miatt minden család képviselteti magát, s különböző üzleti stratégiákat választva igyekszik érdekeit érvényesíteni. Van, aki saját házat tart fenn, van, aki szövetkezik e házak tulajdonosával, van, aki párhuzamos szálakat üzemeltet. A sokféle megoldás, amellyel a kereskedelem minél hatékonyabb kiaknázására törekedtek, az észak-szír térségben alkalmazott „egyen-megoldáshoz” képest különösen feltűnő. E kép kiegészítéseként érdemes megjegyezni, hogy nyugatabbra, Wahšušában és Šalatuwarban Innāja, Elālī fia jóval aktívabb, mint *Purušhattum*ban. Ez különösen Šalatuwarban feltűnő, ahol a többiek alig jelennek meg: feltehetőleg Innāja érdekeit a vele rokonságban álló Imdīlum is képviselte *Purušhattum*ban, s ő ezt Šalatuwarban és Wahšušában viszonzta.

5.4. Az északi térség: e területet nem egy elszámolás, hanem egy levél alapján tárgyalom (kt 922/k 203), ennek oka a jelentősebb helyeket érintő útelszámolás hiánya. A levelet Kaniš *kāruma* küldte egy megbízottjának, Kullijának, valamint Turhumit, Hattuš, Tawinia, Tuhpia *kārumainak* Ninaššáig. Az utóbbi telep a Kaniš–Purušhattum úton feküdt, és feltehetőleg egy elágazás az északi térségbe vezetett. Nemcsak ez a szöveg mutatja, hanem a települések gyakori előfordulása is, hogy e két régió között nem húzható éles határvonal.

5.4.1. *Turhumit:* 1. e *kārum* kereskedelmének jelentős részét ellenőrizte egy befolyásos csoport, melynek legtekintélyesebb tagja, feltehetőleg vezetője Hinnāja volt, e körbe tartozott Elamma, Lāqēpum és Qarwāja, utóbbinak saját háza volt Turhumitban. A csoportból Hinnāja két itteni háztulajdonossal is tartotta a kapcsolatot; 2. az ismert kereskedőcsaládok valamennyien jelen vannak, de üzleti stratégiájukat alapvetően módosította az itteni tekintélyes csoport. Pūšu-kēn szorosan együttműködött velük (ez annál is könnyebb volt, mivel hagyományos partnereiről volt szó), de a többi „nagy” családdal létező kötelekei sem szakadtak meg. Imdilum hagyományos kapcsolatainak szorosabbra fűzésével, és a kooperáció kiterjesztésével válaszolt. Ugyanakkor a „hagyományos” stratégiának megfelelően egy családtag, Amur-Ištar itteni rezidensként irányította az ügyeket, és kimutathatók az e térségben (is) működő szállítók. Emellett a tekintélyes kereskedőkkel is kapcsolatba lépett, főleg a rezidense révén. A többi, e telepen nagyobb forgalmat bonyolító család megmaradt saját embereinél, de – nyilván jól felfogott érdekből – alkalmanként ők is üzleteltek a fenti csoporttal; 3. a hagyományos módszereket alkalmazva az Imdilum-családból Amur-Ištar vált tekintélyes helyi rezidenssé, aki más cégeket is képviselt, Aššur-nādā pedig fiát, Iddin-Ištar küldte ide, de más családtagok és alkalmazottak is megfordultak itt; 4. több háztulajdonos is kimutatható, közülük többen is együttműködtek a tekintélyes kereskedőcsoporttal, illetve a cégrezidensekkel.

5.4.2. *Hattuš:* kevés szöveg említi a későbbi hettita fővárost, és az innen előkerült szövegek közül csak egy II-szint-beli.

5.4.3. *Tawinia:* 1. Aššur-taklāku, Alāhum fia gyakran jelenik meg a szövegekben, de igazából nagyapja, Iddin-Su'en volt aktív a településen. Sajnos e táblák kiadatlanok. 2. Itt tűnik fel újra, igaz, csak egyszer, a Šill-Adad–Inbi-Ištar páros (más szereplők is megjelennek). Elképzelhető, hogy e csoport, esetleg cég szándékosan kerülte ki a nagyobb városokat, és az ottani jelentős cégeket.

5.4.4. *Tuhpia:* 1. Több ismert család érdeklődési körébe bekerült e városka, az egyik még egy családtagot is ideküldött (Aššur-rabi, Innāja fia, Amurāja unokája); 2. Itūr-ilī és Išim-Aššur igénybe vették egy helyi lakos, Zumea házát.

5.4.5. *Útvonal-összegzés:* Turhumit nagy piaca, rézelosztó-központ volta valamennyi ismert családot vonzotta. Az ottani kereskedelmet jelentős részben ellenőrizte egy befolyásos csoport; e helyzetből fakadhatott, hogy az ismert kereskedőcsaládok egymással is szorosabb viszonyt alakítottak ki. Megfigyelhető a cégrezidensek küldése, a helyiek házában való raktározás is. Tawiniában egy másutt kevésbé jelentős cég, Aššur-taklāku, Alāhum fia fejtett ki élénk tevékenységet. Ugyanitt látható, hogy egy kisebb cég/csoport feltehetőleg

szándékosan kerülte ki a nagyobb telepeket, és a Wašhania–Ninašša–Tawinia útvonal mentén aktivizálódott (Inbi-Ištar–Šill-Adad–Šū-Išhara). Talán hasonló figyelhető meg Tuhpiában Itūr-ilī és Išim-Aššur esetében is.

5.5. Városok Aššurtól keletre és délre: mivel fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az óasszír kereskedelem jóval kiterjedtebb volt annál, hogy egyszerűen anatóliainak nevezhessük, tájékoztatásul két jelentős város, Gasur/Nuzi és Sippar nem egykorú szövegeit is belevettem a feldolgozásba.

5.5.1. *Gasur/Nuzi:* A kaniši táblákon háromszor említik e települést, így semmilyen következtetés nem vonható le. A Gasurból előkerült hat szöveg korábbi, s tartalmuk nem függ össze egymással.

5.5.2. *Sippar:* Az itteni óasszír (vagy óasszír kötődésű) szövegek döntően két személy köré csoportosulnak. A táblák később (1750 k.) keletkeztek a vizsgált időszaknál. Warad-Sîn, Ilī-asûni fia komoly háztartást vezető aktív üzletember volt, kiterjedt üzleti kapcsolatokkal. Üzletfelei közé tartoztak Sippar-Jahrurum és Sippar-Amnānum *wakil tamkārē*jai is. Levelezésében többször felbukkan Aššur városa: lánya, Tarīša Aššurban lakott s innen írta leveleit. Egyik partnere Aššur-asû, aki szintén említi az itteni érdekeltséget. A másik jelentős kereskedő, Sîn-erībam Észak-Mezopotámiában és Észak-Szíriában érdekelt üzletember volt; a hozzá címzett levelek mindegyikét Awīl-ilim írta. A feladó több alkalommal járt Aššurban különböző árucikkek ügyében.

6. Összegzés: A vizsgálatok egyrészt megerősítették a korábbi kutatások eredményeit, másrészt új eredményeket is hoztak.

Eddig is ismert együttműködési formák: 1. rendszeres az egyes cégeken belüli munkamegosztás, nemcsak családtagok, hanem alkalmazottak esetében is, ezen rokonok vagy partnerek többnyire ingatlanokkal is rendelkeztek; 2. egyes családok állandó, régióktól független kapcsolatokat ápolnak; 3. a kihelyezett rezidensek más cégek számára is dolgoznak.

Részben vagy teljesen új eredmények: 1. a családok időnként közös szállítókat alkalmaztak (ez eddig is ismert volt, itt az újdonságot az egyes telepeknél elkülönített személyek jelentik); 2. minden családi vállalkozás törekedett arra, hogy helyi háztulajdonosokkal lépjen szövetségre. E tulajdonosok nemcsak raktárosként szolgáltak, hanem képviselték is a családi érdekeket, különösen a kisebb telepeken; 3. egyes családok párhuzamos szálakat üzemeltetve törekedtek a sikeresebb tevékenységre (Imdīlum, Pūšu-kēn); 4. egy befolyásos csoport egy-egy város kereskedelmében meghatározó szerepet játszhatott (Turhumit); 5. léteztek nem Kaniš-központú cégek (pl. Lālum Hahhumban); 6. kisebb cégek/kereskedőcsoportok egy-egy kevésbé jelentős településeket érintő útvonalra szakosodva működött, kikerülve a tekintélyes cégek dominanciáját a nagyobb városokban (Inbi-Ištar – Šill-Adad – Šū-Išhara a Wašhania–Ninašša–Tawinia úton); 7. alkalmanként egy-egy árucikk határozta meg az együttműködés területi kereteit (pl. a meteorvas Kaništól keletre).

Függelék: E rész néhány szöveget, táblázatokat és két térképet foglal magába.

Szövegek: Az útszakaszok tárgyalásának alapjául szolgáló három elszámolás és egy levél (TC3 165, LB 1283, TC3 165, kt 92/2 203) mellett további két, a területi együttműködést illusztráló szöveget is elfordítottam (ATHE 24, TPAK1 44).

Táblázatok: e részben az egyes településekkel összefüggésben felsorolt személyeket gyűjtöttem táblázatba. A helységek a dolgozatban tárgyalt sorrendben, régióként követik egymást. Elkülönítettem a levelek feladóit és címzettjeit, azokat, akiket az adott teleppel kapcsolatban megemlítenek, és azokat, akik hosszabb-rövidebb ideig ott éltek vagy tanúskodtak (bár ez utóbbi csoport komoly kockázatot is rejthet). Emellett az adott város kapcsán szereplő árucikkek, a szövegekben előforduló más telepek, és az esetleges kronológiai adatok jelennek meg. Ahol nem volt egyértelmű az ugyanolyan neveket viselő személyek azonossága, inkább külön vettem őket. A táblázatba gyűjtés során egyrészt, a főszöveggel ellentétben, teljességre törekedtem, másfelől meglehetősen óvatos voltam: csak azon személyeket vettem be, akik egyértelműen az adott településhez köthetők.

Térképek: két korábbi munkából származó rekonstrukciót mutattam be (J. G. Dercksen, *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia*. Leiden, 1996, 245, és M. T. Larsen, *The Aššur-nādā Archive*. Leiden, 2002, ii.).

A legfontosabb óasszír publikációk

- J. G. Dercksen**, *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia*. PIHANS 75, Leiden, 1996.
- J. G. Dercksen** (ed.), *Trade and Finance in Ancient Mesopotamia. Proceedings of the first MOS Symposium (Leiden 1997)*. PIHANS 84, MOS Studies 1, Leiden, 1999.
- J. G. Dercksen**, *Old Assyrian Institutions*. PIHANS 98, MOS Studies 4, Leiden, 2004.
- P. Garelli**, *Les Assyriens en Cappadoce*. Paris, 1963.
- P. Garelli**, Marchands et *tamkaru* assyriens en Cappadoce. *Iraq* 39 (1977), 99-107.
- P. Garelli**, Uő, Le marché de Burušhattum. *Fs T. Özgüç*, 149-52.
- P. Garelli**, Hahhum un relais assyrien sur la route commerciale de la Cappadoce. *CRRAI* 34, 451-6.
- M. Ichisar**, *Les archives cappadocienne du marchand Imdilum*. Paris, 1981.
- K. Hecker**, *Die Grammatik der Kültepe-Texte*. AnOr 44, Roma, 1968.
- B. Kienast**, *Das Altassyrische Kaufvertragsrecht*. FAOS Beih. 1. Stuttgart, 1984.
- G. Kryszat**, *Zur Chronologie der Kaufmannsarchive aus der Schicht 2 des Kārum Kaneš. Studien und Materialien*. OAAS 2, PIHANS 99, Leiden, 2004.
- M. T. Larsen**, *Old Assyrian Caravan Procedures*. Istanbul, 1967.
- M. T. Larsen**, *The Old Assyrian City-state and its Colonies*. Mesopotamia 4. Copenhagen, 1976.
- M. T. Larsen**, Partnerships in the Old Assyrian Trade. *Iraq* 39 (1977), 119-45.
- M. T. Larsen**, Your Money or Your Life! A Portrait of an Assyrian Businessman. *Fs Diakonoff*, 214-45.
- M. T. Larsen**, Commercial networks in the Ancient Near East. M. Rowlands – K. Kristiansen – M. Larsen (eds.), *Centre and Periphery in the Ancient World*. CUP, 1987, 47-56.
- M. T. Larsen**, *The Aššur-nādā Archive*. OAA1, PIHANS 96, Leiden, 2002.
- C. Michel**, *Innāya dans les tablettes paléo-assyriennes*. I. Analyse. II. Edition des textes. Paris, 1991.
- C. Michel**, Durhumid, son commerce et ses marchands. *Fs Garelli*, 253-73.

- C. Michel**, *Correspondance des marchands de Kaniš au début du IIe millénaire av. J.-C.* LAPO 19, Paris, 2001.
- C. Michel**, *Old Assyrian Bibliography of Cuneiform Texts, Bullae, Seals and the Results of the Excavations at Aššur, Kültepe/Kaniš, Ališar and Boğazköy.* OAAS 1, PIHANS 97, Leiden, 2003.
- C. Michel**, Le commerce privé des Assyriens en Anatolie: un modèle archaïque selon K. Polanyi. Ph. Clancier – F. Joannès – P. Rouillard – A. Tenu (eds.), *Autour de Polanyi. Vocabulaires, théories et modalités des échanges.* Paris, 2005, 121-33.
- C. Michel – P. Rocher**: La chronologie du IIe millénaire revue à l’ombre d’une éclipse de soleil. *JEOL* 35-36 (1997-2000), 111-26.
- Kh. Nashef**, *Rekonstruktion der Reiserouten zur Zeit der altassyrischen Handelsniederlassungen.* TAVO B 83. Wiesbaden, 1987.
- Kh. Nashef**, *Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen Zeit.* Wiesbaden, 1991.
- K. R. Veenhof**, *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology.* Leiden, 1972.
- K. R. Veenhof**, „Modern” Features in Old Assyrian Trade. *JESHO* 40, 336-66.
- K. R. Veenhof**, *The Old Assyrian List of Year Eponyms from Karum Kanish and its Chronological Implications.* TTKY VI/64, Ankara, 2002.

A szerzőnek a disszertáció témaköréhez részben vagy teljesen kapcsolódó munkái

I. Konferencia, előadás

1. Az óasszír pecséthengerek történeti forrásértéke. *Orientalista Nap*, 2000. XII. 21.
2. A megváltozott világszemlélet: az óasszír kereskedők mentalitása. Emlékezés Várady László 75. születésnapja alkalmából, 2001. II. 21.
3. Óasszír családi kereskedelem? Kérdések és kételyek. VII. Magyar Ókortudományi Konferencia, Debrecen, 2006. V. 27.
4. Valóság, fikció és propaganda: az Akkád-dinasztia és Anatólia. VIII. Magyar Ókortudományi Konferencia, Szeged, 2008, V. 24.

II. Publikáció

1. A szellemi élet rekonstruálásának lehetőségei az ókori Kanišban. *Sic Itur ad Astra* 2000, 89-12.
2. Az óasszír pecséthengerek történeti forrásértéke. Birtalan Á. – Yamaji M. (szerk): *Orientalista Nap 2000.* Bp, 2001, 150-8.
3. recenzió: A.M. Ulshöfer: *Die altassyrischen Privaturkunden.* FAOS Beihefte 4. Stuttgart, 1995. *Acta OrientHung* 54 (2001), 385-6.
4. „Sarrukín jósjele, aki a mindenséget uralta”: az akkád Sarrukín, a mezopotámiai történeti emlékezet és a modern történetírás. *Ókor* 2006/3-4, 24-32.